

ПОЛАЦКАЯ КЕРАМІЧНАЯ ВЫТВОРЧАСЦЬ XIV – XVI ст.: УСХОДНІЯ І ЗАХОДНІЯ ЎПЛЫВЫ

Узровень развіцця сярэднявечнай матэрыяльнай культуры ў першую чаргу вызначае культурная прастора, у якой адбываецца яе фарміраванне, па-другое, ступень запазычанасцяў (навацыяў) і, па-трэцяе, наяўнасць своеасаблівасцяў (рэгіяналізмаў), якія характарызуюць мясцовую вытворчасць.

Гарадскую матэрыяльную культуру эпохі сталага Сярэднявечча ўмоўна можна падзяліць на два ўзроўні паводле варункаў, у якіх праходзіла кшталтаванне матэрыяльнай культуры і ўвасабленне ў яе розных мастацкіх форм. Першы – вышэйшы ўзровень, куды ўваходзяць рэчы, якія непасрэдна звязаны са шляхецкім саслоўным станам, яны адзначаюцца больш высокай ступенню выканання, і другі – ніжэйшы ўзровень, які склаўся пад ўздзеяннем густаў і магчымасцяў шэраговага насельніцтва, што ажыццяўляла свае памкненні праз вырабы масавай рамеснай вытворчасці як больш таннай і арыентаванай на задавальненне запатрабаванняў мяшчан.

Мы паспрабуем зрабіць аналіз развіцця масавай керамічнай вытворчасці познесярэднявечнага Полацка.

Кераміка, паводле прызначэння, падзяляецца на шэраг груп, з якіх вылучаюцца дзве галоўныя: архітэктурна-дэкаратыўная кераміка і посуд. Да пазначанай катэгорыі вырабаў цалкам дапасаваны падзел на вышэйшы і ніжэйшы ўзроўні паводле мастацкіх вартасцяў і прызначэння. Найбольш цікавым прадстаўляецца вывучэнне архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі, напрыклад, кафлі, якая з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай з пункту погляду функцыянальнага прызначэння і інфармацыйнасці змешчаных на ёй выяў. Натуральна, што вывучэнню полацкай кафлі прысвечаны працы шэрагу даследчыкаў, такіх, як А. Дзярновіч, Д. Дук, Ю. Заяц, Н. Здановіч, Л. Панічава, Р. Разенфельд і інш., асноўныя высновы якіх зводзяцца да наступнага.

Традыцыя вырабу кафлі была прынесена ў Полацк з нямецкіх земляў, і будаўніцтва кафляных печаў з гаршчковай кафлі ў Полацку пачалося раней, чым у Польшчы і іншых гарадах Вялікага княства Літоўскага. З XV ст. вядомы пласціны, якія адлюстроўваюць выразны ўплыў з боку народнасцяў Усходу, а з сярэдзіны XVI ст. пад уздзеяннем рэфармацыйных плыняў у Полацку вырабляецца «партрэтная» кафля.

Вытворчасць полацкай кафлі канца XVI-XVII ст. зазнала тых змен і пераўтварэнні, якія характарызуюць заходне- і цэнтральнаеўрапейскае кафлярства. Традыцыя аздаблення пласцін развівалася пад уплывам заходнееўрапейскіх стыляў мастацтва: рэнесанса, маньерызма і барока. Аналіз малюнкаў паказвае, што многія матывы былі добра вядомы ў іншых гарадах Беларусі і Польшчы. Нярэдка падабенства настолькі відавочнае, што гэта дае падставы сцвярджаць аб адзінай традыцыі, якая склалася ў межах Рэчы Паспалітай. Тым часам ніводная з вядомых нам груп арнаментальных матываў ні тыпалагічна, ні тэхналагічна не звязана ўплыву з боку ўсходняй (маскоўскай) культуры. Усё гэта дазваляе аднесці полацкае кафлярства XIV-XVII ст. да сферы ўздзеяння заходне- і цэнтральнаеўрапейскага дэкаратыўнага мастацтва, і ў той жа час падкрэсліць вялікую ролю мясцовай рамеснай традыцыі.

Неабходна падкрэсліць, што спецыяльных даследаванняў, прысвечаных полацкаму керамічнаму посуду XIV-XVI ст., да гэтага часу не зроблена. Па выніках вывучэння полацкага кафлярства можа скласціся ўражанне, што развіццё ўсёй керамічнай вытворчасці ў Полацку ў XIV-XVI ст. адбывалася пераважна пад уздзеяннем рамесніцтва заходне- і цэнтральнаеўрапейскага рэгіёну. Каб пазбегнуць спрашчэння і схематызацыі ў падвядзенні высноў па пазначанай праблеме, неабходна адзначыць наступнае.

Кафлярства стала шырока распаўсюджаным толькі з канца XVI ст., калі ў будынках гарадскога насельніцтва (пераважна замойнай і сярэдняй шляхты) з'явіліся печы, зробленыя са сцянной (каробчатай) кафлі. З XVI ст. адбываюцца якасныя змены і ў тэхналогіі вытворчасці керамічнага посуду, звязаныя з распаўсюджваннем нажнага ганчарнага круга і шырокім выкарыстаннем паліў, г.зн. працэсы ўвасаблення заходне- і цэнтральнаеўрапейскіх культурных наваццяў у вытворчасці рэчаў штодзённага ўжытку гараджан. Паспрабуем адказаць на пытанне: у якім русле і ў рэчышчы ўздзеяння якой культурнай прасторы развівалася масавая вытворчасць полацкага посуду ў XIV-XVI ст.? У межах дадзенай працы прапануем аналіз, зроблены на падставе вывучэння гаршчкоў як асноўнай катэгорыі керамічнага матэрыялу.

З моманту вынаходніцтва гаршчкі сталі самым шматлікім відам посуду, іх функцыя звязана з гатаваннем і захоўваннем ежы.

Сярод групы непаліванага полацкага посуду XVI ст. яны складаюць каля 91 % (падлікі праведзены па дадзеных уласных раскопак у Полацку ў 2001 г.). У XVII-XVIII ст. колькасць гаршчкоў з

палівай і без складае адпаведна 2:1, у параўнанні з папярэднім перыядам яны прыкметна саступаюць іншым катэгорыям посуду, хоць працягваюць заставацца асноўнай групай усіх знаходак.

Значнае павелічэнне асартыменту керамічнай прадукцыі ў Полацку назіраецца з канца XVI ст. Гаршчкі першай паловы XVI ст. працягваюць вырабляцца ў традыцыйнай для папярэдніх стагоддзяў тэхніцы спіральнага налёпа на ручным ганчарным крузе. Донца такой керамікі мае сляды падсыпкі пяску. Калі ў непаліўнай кераміцы заходняга рэгіёну XVI ст. – час росквіту керамічнай вытворчасці, якая характарызуецца зменамі ў складзе фармовачнай масы, больш якаснай апрацоўкай паверхні, то ў Полацку аналагічныя змены адбыліся ў апошняй чвэрці XVI ст., і галоўную прычыну гэтага можна бачыць у наступствах Інфлянцкай вайны. Нават у канцы XVI ст. большасць ужываных у побыце непаліўных гаршчкоў была выраблена на ручным ганчарным крузе.

Паводле формы і складу фармовачнай масы, усе гаршчкі XIV – першай паловы XVI ст. падзелены намі на шэраг тыпаў.

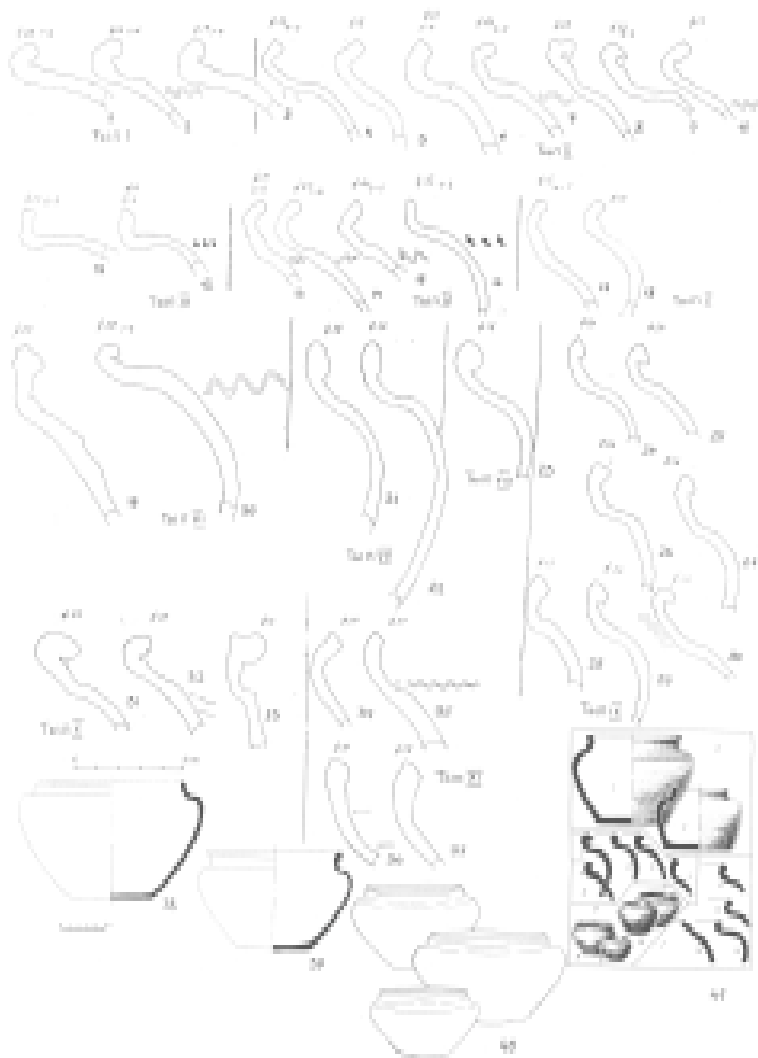
Гаршчкі тыпу I маюць адагнутае венца і пукатыя плечукі, нярэдка з рабром пры пераходзе ў шыйку. Дыяметр венцаў гаршчкоў – ад 16 да 26 см, чарапок шэры, порысты, без грубых уключэнняў.

Большасць гаршчкоў тыпу II маюць адагнутае пад вуглом 45° венца, высокую шыйку і плечук з палогім рабром. Асобным варыянтам можна лічыць гаршчкі з адагнутым гарызантальна венцам, а таксама гаршчкі з моцна адагнутым вонку венцам, пад якім прысутнічае наляпны валік. Сярод гэтага тыпу гаршчкоў сустракаюцца і белагліняныя, аналагічныя тым, што былі знойдзены пры даследаванні пабудовы першай паловы XVI ст. Памеры дыяметра венцаў – ад 15 да 32 см.

Гаршчкі тыпу I можна датаваць XIV ст., тыпу II – XV-пач. XVI ст.

Гаршчкі тыпу III маюць вертыкальна пастаўленую (прамую) шыйку, венца дыяметрам ад 16 да 22 см і гарызантальна размешчаны плечук.

Тып IV – гэта прататып распаўсюджанай у XVIII ст. формы гаршчкоў з адагнутай шыйкай і невыразным венцам аднолькавай таўшчыні са сценамі і палогім рабром па плечуку. Гэты тып прадстаўлены тонкасценнымі гаршчкамі з порыстым чарапком з дамешкамі жарствы і пяску, дыяметр венцаў – ад 14 да 24 см. Каля 52 % венцаў гаршчкоў XIV-XV ст. утрымліваюць арнаментальную ў выглядзе хваляў (з нахілам у левы бок), насечак і прамых гарызантальных палосак.

Мал. 1. Тыпалогія полацкіх гаршчкоў XIV–XVI ст. (1-39) і кераміка паўночна-заходняга рэгіёну Расіі (40–41).

Гаршчкі тыпу V-VI з'яўляюцца пераходнымі да рэнесанснай керамікі XVI ст. Яны захавалі істотныя прыкметы гаршчкоў XIV-XV ст. (грубае цеста, масіўнасць і аднолькавая таўшчыня сценак), але набылі новую форму (рабрыстасць па плечуку і акруглае, крыху патоўшчанае венца).

Частка полацкага посуду першай паловы XVI ст. фармавалася са светлых глін. Маюцца ўсе падставы для сцвярджэння аб мясцовай вытворчасці белаглінянага посуду з малажалезістых глін, тым больш што белагліняны посуд аднолькавай формы з чырвонагліняным знойдзены падчас даследаванняў культурных напластанняў пасяленняў XVI – XVII ст. беларускага Падняпроўя і Панямоння.

Вялікі набор белаглінянага посуду знойдзены намі падчас даследавання пабудовы першай паловы XVI ст. на Вялікім пасадзе. Большасць гаршчкоў (сабрана 339 фрагментаў) выраблены з белай (каалінітавай) гліны з дабаўленнем невялікай колькасці сярэднезярністага пяску-рачніка (67 %), астатнія (33 %) – з чырвонай гліны, абпаленыя ў акісляльным (27 %) і аднаўленчым (6 %) асяроддзі. Паверхня белаглінянага посуду апрацавана ў тэхніцы г.зв. пятністага абварвання ў хлебным раствору. Плямы абвары на светлай паверхні маюць светла-карычневы ці крэмавы колер і фіксуюцца з абодвух бакоў сасудаў.

Шматлікі керамічны набор з пабудовы першай паловы XVI ст. дазволіў зрабіць тыпалогію гаршчкоў гэтага перыяду, да якой далучаны іншыя датаваныя фрагменты гаршчкоў, знойдзеныя ў розных частках горада.

Усе гаршчкі падзяляюцца паводле тэхналогіі абпалу і складу керамічнага цеста на чырвонагліняныя, шэрыя і белагліняныя.

Тып VII – гэта выключна белагліняныя абварныя гаршчкі, якія маюць дыяметр венца ад 24 да 28 см. Венца з валікападобным краем пастаўлена вертыкальна, гаршчкі маюць невысокую шыйку і палогae рабро. Керамічнае цеста з невялікімі дамешкамі сярэднезярністага пяску, чарапок порысты, трохслойны.

У гаршчках тыпу VIII назіраецца тэндэнцыя да павелічэння вышыні шыйкі, што пачынае назірацца ў некаторых гаршчкоў тыпу IX, венца становіцца больш масіўным, край яго адагнуты вонку, шыйка мае ўступ, некаторыя гаршчкі арнаментаваны па рабру хвалістым арнаментам. Дыяметр края венцаў гаршчкоў вагаецца ад 13 да 24 см. Большасць сасудаў – шэрагліняныя, маюць сляды акапчэння па знешняму, зрэдку – з унутранага боку, керамічнае цеста гэтых гаршчкоў утрымлівае дамешкі жарствы дыяметрам да 2 мм.

Да тыпу IX належыць большасць гаршчкоў акрэсленага перыяду. Гэтыя сасуды маюць аналагічныя тыпу VII прапорцыі, за выключэннем краю венца, якое ў гаршчкоў тыпу IX крыху адагнута вонку нярэдка ў форме карнізіка. Знойдзена як белагліняныя, так і шэрагліняныя гаршчкі, якія маюць дыяметр венца ад 13 да 26 см. Шыйка некаторых гаршчкоў пастаўлена амаль вертыкальна, што з'яўляецца працягам традыцыі вырабу гаршчкоў XV ст.

Захаваліся два гаршчкі поўнага профілю тыпу IX – белагліняны і шэрагліняны. Гэта прысадзістыя, шырокія сасуды, максімальнае пашырэнне прыходзіцца на верхнюю частку гаршчка – плечук, кароткая шыйка, пастаўленая крыху пад нахілам унутр (у першым выпадку) і вертыкальна (у другім) пазначана ўступамі з абодвух бакоў ад венца і плечука.

Гаршчкі тыпу X зроблены ў традыцыі XV ст., іх характэрнай рысай з'яўляецца наяўнасць рабра па плечуку і наляпнага валіка пад венцам.

Гаршчкі тыпу XI маюць высокую шыйку і востры край венца, які мае аднолькавую са сценкамі таўшчыню, прысутнічае арнаментация ў выглядзе хвалістага арнаменту па шыйцы. Край венцаў гаршчкоў тыпу XI прыстасаваны пад накрыўкі дыяметрам ад 19 да 28 см, большасць з іх – чырвонагліняныя, захаваўшыя сляды ад фармоўкі на ганчарным крузе ў выглядзе барознаў ад жарствы, паверхня іх бугрыстая, шэраховатая, неахайна апрацаваная, з моцным нагарам, толькі некаторыя з іх старанна загладжаны і не ўтрымліваюць грубых дамешак.

Сценкі гаршчкоў тыпу VII-IX даволі тонкія, каля 0,5 см, тады як сценкі гаршчкоў тыпу XI больш масіўныя, таўшчынёй да 1,2 см. Большасць гаршчкоў мае груба апрацаваную паверхню, гэта тычыцца як белаглінянай, так і шэраглінянай керамікі з адной толькі розніцай – у керамічным цесце белаглінянай абварной керамікі адсутнічае жарства. Грубае цеста і дрэнна абпалены чарапок з'яўляюцца характэрнымі прыкметамі керамікі паўночнага рэгіёну Беларусі XIV-XV ст., па полацкіх матэрыялах можна адзначыць працяг гэтай познесярэднявечнай традыцыі ў канцы XV – першай трэці XVI ст. Гаршчкі тыпу VII-IX як асноўную групу можна датаваць другой чвэрцю XVI ст.

Большасць донцаў гаршчкоў першай паловы XVI ст. (87 %) захавала сляды падсыпкі сярэднезярністага пяску і жарствы (кварцу) дыяметрам да 0,4 см. Сценкі ў прыдоннай частцы адагнутыя пад вуглом каля 45° і маюць розную таўшчыню, ад 0,8 да 1,5 см, некаторыя донцы ўвагнутыя, з некалькімі канцэнтрычнымі акружнасцямі з унутранага боку. Памеры донцаў – ад 10 да 13 см.

Зазначым, што ў канцы XVI – пачатку XVII ст. паліваныя вырабы складалі 15,2 % з усёй групы керамічнага посуду ў адным раскопе, а сярод паліванага посуду гаршчкі прадстаўлены толькі 16,2 % знаходак. Факты сведчаць аб значнай перавазе ў гэты час непаліўнага посуду як найбольш практычнага і таннага. Таму не дзіўна, што паліваныя гаршчкі, функцыя якіх напрамую не звязана з неабходнасцю ўжывання палівы, раней канца XVI ст. у Полацку не фіксуюцца.

Неабходна звярнуць увагу на наступную акалічнасць: нідзе больш у Полацку не знойдзена такой колькасці белаглінянай керамікі ў адным раскопе. Па-другое, адны і тыя ж формы гаршчкоў з даследаванай намі пабудовы першай паловы XVI ст. выраблены з белай і чырвонай гліны з перавагай белаглінянай керамікі. Па-трэцяе, формы гаршчкоў з’яўляюцца тыповымі для полацкай керамікі XVI ст., што не дазваляе разглядаць белагліняны посуд як прывазны.

Узнікае пытанне: чаму з’явілася патрэба вырабляць посуд з белай гліны, радовішчы якой шырока не распаўсюджаны ў паўночным рэгіёне Беларусі? Можна быць толькі адно тлумачэнне: полацкі ганчар засвоіў і ўвасобіў у серыі сваіх вырабаў традыцыю, якую ён запазычыў у іншых землях. У першай палове XVI ст. белагліняную кераміку масава выраблялі ў двух асноўных рэгіёнах, да якіх мог прычыніцца полацкі рамеснік: Масковія (Гжэль) і Польшча (з цэнтрам у Сандаміры, Ілжы і Кельцы). Першы рэгіён паходжання традыцыі вытворчасці полацкай белаглінянай керамікі вельмі верагодны, калі ўлічыць частыя памежныя войны Вялікага княства Літоўскага з Маскоўскім княствам у першай палове XVI ст. Полацкі рамеснік мог трапіць у маскоўскі палон ці апынуцца ў Масковіі ў выніку якіх-небудзь іншых абставін, і пасля вяртання ён мог пачаць вырабляць кераміку, у аснову фармовачнай масы якой была пакладзена белая гліна. На заходні «вектар» культурнай навацыі ўказваюць рэчы заходнееўрапейскага паходжання (фрагменты керамічных фляг і рынак), знойдзеныя разам з белаглінянымі гаршчкамі ў адной пабудове, аднак, гэтая акалічнасць можа толькі пацвердзіць факт шырокага ўжывання ў побыце палачан разнастайнай катэгорыі імпортных рэчаў, што было распаўсюджанай з’явай сярод гарадскога насельніцтва Беларусі.

Асобныя тыпы полацкіх гаршчкоў XV-XVI ст. маюць дакладныя аналогіі з керамікай Пскова, Арэшку, Таржка і Ноўгарада. Апроч таго, маецца шэраг рыс, якія збліжаюць полацкія

гаршчкі XIV-XVI ст. з маскоўскімі, а менавіта: 1) прысадзістасць сасудаў, максімальнае пашырэнне якіх прыходзіцца на верхнюю частку тулава; 2) наяўнасць прамога венца і амаль поўная адсутнасць шыйкі; 3) наяўнасць белаглінянай керамікі – па складзе фармаванчай масы і тэхналогіі абпалу белагліняная кераміка з Полацка найбольш блізкая менавіта да маскоўскай керамікі, яна вызначаецца тымі ж характарыстыкамі, што і маскоўскія сасуды (чарапок белы, тонкі, шарахаваты, цеста са значнымі дамешкамі пяску, значная частка сасудаў мае цёмную праслойку недастаткова пракаленай гліны.

Такім чынам, неабходна прызнаць, што калекцыя полацкага керамічнага посуду канца XV-XVI ст. мае прамыя аналогіі з помнікамі паўночна-заходняга рэгіёну Расіі (Пскоў, Ноўгарад). Пры супастаўленні форм полацкіх гаршчкоў з керамікай суседніх земляў нельга не звярнуць увагу на тую акалічнасць, што полацкія гаршчкі XIV-XVI ст. па прапорцыях і профілю венцаў усё ж больш падобныя на ўсходнюю (маскоўскую) кераміку, чым на заходнюю (польскую і нямецкую), а гэта азначае, што масавая вытворчасць полацкага керамічнага посуду XV-XVI ст. у цэлым працягвала развівацца на ўсходнеславянскай аснове.

Прыведзеныя дадзеныя не ставяць мэтай абсалютызацыю ступені роднасці полацкага дэкаратыўнага посуду з керамікай усходняга рэгіёну. У той ці іншай ступені кераміка XIV-XVI ст. паўночнага рэгіёну Беларусі мела падабенствы і з заходнееўрапейскім, і з прыбалтыйскім посудам. З канца XVI – пачатку XVII ст. пераважная большасць полацкіх начынняў па форме і прызначэнню ўжо мала чым адрозніваецца ад цэнтральна- і заходнееўрапейскай керамікі, узрастае асартымент посуду, які з гэтага часу не паддаецца падлічэнню.

Вывучэнне полацкай керамікі ранняга Новага часу вартае асобнага разгляду.

А.А. Скеп'ян

г. Мінск

РОЛЯ МЯШЧАНСТВА Ў ФАРМІРАВАННІ ГАРАДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕРАХОДНАГА ТЫПУ (XVI – XVIII ст.)

Гісторыя горада, яго сацыяльная і эканамічная структура, культурнае, рэлігійнае жыццё заўжды прыцягвалі ўвагу даследчыкаў. У феадальным грамадстве горад стаў не толькі месцам ган-